

Az esztergom-szentistváni prépostság második vizitációja*

C. Tóth Norbert

Az esztergomi Szent István első vértanúról elnevezett prépostságot Kanizsai János érsek valamikor 1390 elején alapította, noha ennek írásba foglalása majdnem két évvel később, 1391. december 26-án történt meg. Ekkor a társaskáptalan szervezeti és működési keretei mellett leírták az alapítás okait és körülményeit, illetve birtokállományát.¹ Az alapítólevél értelmében a prépostságnak a mindenkori érsek által kinevezett prépostja, továbbá hat kanonokja lett, akiket a székesegyház javadalmasai közül a prépost választhatott ki, de az érsek vagy vikáriusa hagyott jóvá. Az újonnan létrehozott prépostságnak tehát prépostján és kanonokjain kívül nem volt más javadalmasa; a mindenkori prépost egyúttal a főkáptalan tagja is lett, és köteles volt állandóan székhelyén tartózkodni.² A pápa az alapítást 1394. június 21-én erősítette meg.³ Az egyház első teljes körű ellenőrzésére és vizsgálatára 1397 augusztusában került sor. Kanizsai érsek Pontói Antal sebenicói püspököt (1392–1401),⁴ esztergomi vikáriust (1395–1397)⁵ bízta meg azzal, hogy látogassa végig a várban és a városban fekvő, illetve a nekik egyházjogilag alávetett egyházakat.⁶ Az alapító nyilván maga is kíváncsi volt, hogy az általa alapított társaskáptalan szabályosan, a kánonjogi szempontokat betartva működik-e, ezért dönthetett úgy, hogy az esztergomvári Szent István-prépostságban is tartassék vizitáció. Az egyházlátogatás jegy-

* A tanulmány elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/445/11/2) és az OTKA K 100749. számú pályázata is támogatta.

¹ PÓR ANTAL: Az Esztergom-várbéli Szent István első vértanúról nevezett prépostság története. Bp., 1909. (továbbiakban: PÓR, 1909.) 8–9. p.

² PÓR, 1909. 11–12. p.

³ Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. (továbbiakban: Mon. Vat.) I/3. Bullae Bonifacii IX. P. M. 1389–1396. Bp., 2000. (Reprint) (továbbiakban: Mon. Vat.) 261. p.

⁴ ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája, 1301–1457. I–II. Bp., 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) (ENGEL, 1996.) I. 86. p.

⁵ 1395. XII. – Zsigmondkori oklevéltár I–XII. (1387–1425) Bp., 1951–2013. Összeállította: Mályusz Elemér, Borsa Iván, C. Tóth Norbert, Neumann Tibor, Lakatos Bálint. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49. és 52.) (továbbiakban: ZsO.) I. 4518. sz.; 1397. VIII. 28. – PÓR, 1909. 102. p.

⁶ „omnium ecclesiarum castrī et civitatis Strigoniensis ei subiectarum generalis visitator specialiter deputatus” – PÓR, 1909. 102. p. – A székeskáptalani példányban: „visitator ad capitulum cathedralis dictae ecclesiae Strigoniensis specialiter, generaliter autem ad omnes ecclesias et capitula, abbatias, conventus, et praeposituras, praedicto domino Johanni archi-episcopo, et dictae suae ecclesiae Strigoniensi subiectas missus, et datus” – KOLLÁNYI FERENC: Visitatio capituli e. m. Strigoniensis anno 1397. In: *Történelmi Tár*, 24. Bp., 1901. 71–106., 239–272. p. (továbbiakban: KOLLÁNYI, 1901.); 74. p.

zőkönyve szerencsésen átvészelt az évszázadok viharait, s ha nem is hiánytalanul, ámde itt-ott olvashatatlan szöveggel ma is a rendelkezésünkre áll.⁷ Eszerint Pontói Antal vikárius és vizitátor 1397. augusztus 25-én megjelent a prépostságban. Ennek időpontjáról már korábban értesítette őket és Márton prépost meg a kanonokok, Kis Balázs, Liptói Gál fia Márton, Túri Fülöp, Királyhegyi Pál papok, továbbá András mester, az esztergomi iskola rektora és Lóránt fia János acolitus⁸ jelenlétében feltett nekik 22 kérdést, amire a felsoroltak rendben válaszoltak.⁹ A jegyzőkönyvhöz csatolták a három nappal később felvett leltárakat az egyházban őrzött ingóságokról,¹⁰ valamint az Antal vikárius által javasolt és parancsolt különböző változtatásokról készült listát.¹¹ A forrás a szó valódi értelmében jegyzőkönyv, a közjegyzői oklevélbe foglalt tisztázata azonban, amelyet talán az érseknek adtak át, ma már nem ismert. A szóban forgó szentistváni jegyzőkönyvet őrző boríték mellett található egy másik, amelynek jelzete egy számmal magasabb,¹² és benne egy középkori, szintén esztergomszentistváni vizitáció szövegét tartalmazó papírlap, illetve ennek újkori másolata (53-1-9) található. A borítékra a Főszékesegyházi Könyvtár egykori igazgatója, Kovách Zoltán¹³ a következőket írta: „Az esztergomszentistváni prépostság vizitációja (A 19 kérdőpontra adott válaszok) 1397 és 1418 között valamelyik évből, amikor még él Kanizsai János érsek (†1418. V. 20.) s’ Esztergomi Miklósfői János szentistváni prépost (†1418. XII. 29.). Esztergom, 1973. IV. 20. Dr Kovách Zoltán.”

A mondott borítékban valóban egy másik egyházlátogatási jegyzőkönyv darabja található, amely azonban korántsem ismeretlen a kutatás előtt: a budai házakra vonatkozó részét többször, több helyen közölték már 1400 körüli kelettel.¹⁴ A mindössze két oldal terjedelmű írás többi részét azonban eddig nem hasznosította a kutatás. Ennek egyik oka talán az lehet, hogy az egyházlátogatás legfontosabb részét, a kérdésekre adott válaszokat ugyan tartalmazza (formátuma hasonló lehetett, mint az 1397. évi példányé), de az időpontot, a vizitáló nevét, magukat a kérdéseket, illetve a kanonokok névsorát rögzítő lapok mára elvesztek, ha egyáltalán voltak. (A papírlapon lévő szöveg, hasonlóan a korábbi látogatáshoz, minden bizonynyal a káptalannál maradt példány, az érsekhez került tisztázat ebben az

⁷ Esztergomi Primási Levéltár (továbbiakban: EPL.), Esztergomi székesfőkáptalan magánlevéltára, Acta radicalia 53-1-7. (DF. 238044.)

⁸ PÓR, 1909. 102–103. p.

⁹ PÓR, 1909. 103–110. p., részletesen ismertette uo. 18–24. p.

¹⁰ PÓR, 1909. 110–114. p., részletesen ismertette uo. 25–28. p.

¹¹ PÓR, 1909. 114–116. p., részletesen ismertette uo. 28–29. p.

¹² EPL. Esztergomi székesfőkáptalan magánlevéltára, Acta radicalia 53-1-8. (DF. 238045.) – Szövegét ld. a Függelékben! (A szentistváni prépostságra vonatkozó iratok többségét annak idején az 53. számú fiókban őrizték, ezért mindegyik részükre adott oklevél jelzete az 53-as számmal kezdődik.)

¹³ 1961-től igazgató, 1981-ben hunyt el 51 évesen. – Magyar Katolikus Lexikon. I–XV. Szerk.: Diós István – Viczián János. Bp., 2009. Online: <http://lexikon.katolikus.hu> (2013. június.)

¹⁴ Ld. VÉGH ANDRÁS: Buda város középkori helyrajza I–II. Bp., 2006–2008. (Monumenta Historica Budapestinensia XV–XVI.) II. 51/135. sz. (A korábbi irodalom felsorolásával.)

esetben sem maradt fenn.) Mindez nem zárja ki azt, hogy közelebbi keletkezési időpontját ne lehetne meghatározni.

A korábbi irodalomban a vizitáció – mint már említettem – 1400 körüli dátummal szerepel, de a forrásban lévő nevek alapján megkísérelhetjük a szöveg pontosabb keltezését, és ezzel együtt természetesen az egyházlátogatás időpontjához is közelebb juthatunk. Az első kérdésre adott válaszban szerepel János mostani érsek („modernus archiepiscopus”) neve. Ő nem más, mint Kanizsai János, aki 1387. október 9-től haláláig, 1418. május 30-ig mutatható ki az érsekség élén.¹⁵ A következő előforduló személy Zsigmond magyar király. Felbukkanása a szövegben értelemszerűen érdemben már nem befolyásolja az előbb jelzett időhatárokat. Az első válasz további részében, ahol a káptalan birtokairól és jövedelmeiről esik szó, az egyik budai házuk kapcsán leírták annak szomszédjait is: egyik oldalról Garai Miklós nádor, másik oldalról Jakcs György háza határolja. A ház szomszédjai már az 1391. december 26-i alapítólevélben is feltűnnek: néhai Garai Miklós nádor fia Miklós és Jakcs fia György.¹⁶ Garainak akkor éppen nem volt semmilyen bárói tisztsége,¹⁷ ezért nem is tüntettek fel semmit a neve után. A jelen forrásban viszont Miklós már nádorként szerepel, ami alapján a szöveget legkorábban 1402 szeptemberében írhatták le (nádorságának vége kívül esik a már ismertetett időhatáron).¹⁸ Jakcs György önmagában álló neve ugyanerre mutat, mivel ő 1402 első felében vesztette el tárnokmesteri tisztségét.¹⁹ Halála valamikor 1415. november 13. és 1416. október 5. között következett be.²⁰ Mindezek alapján forrásunk keletkezését 1402 vége és 1416 eleje közé helyezhetjük. Az időhatár két vége meglehetősen messze van egymástól, de a jegyzőkönyvben szereplő további két személy neve közül az egyik időbeli behatárolása reménnyel tölthet el minket. Az első válasz utolsó két mondatában ugyanis a szentistváni őrkánoknokságról esik szó, és ebben először János mostani prépost („prepositus modernus”), majd bizonyos Gergely úr („dominus”) neve kerül elénk, aki egy szőlőt birtokol.

Kezdjük az előbbivel. Kanizsai János érseksége idején egyetlen János nevű prépostot ismerünk a szentistváni társaskáptalan élén, ő pedig nem más, mint Esztergomi vagy Újvárosi Miklós fia János, aki 1399 elejétől 1417. december 29-i haláláig állt a prépostság élén. Pályája jól nyomon követhető: Miklós fia János 1390. április 14-én iratkozott be a bécsi egye-

¹⁵ VAJK ÁDÁM: Kanizsai III. János. In: Esztergomi érsekek, 1001–2003. Szerk.: Beke Margit. Bp., 2003. 196–200. p.

¹⁶ PÓR, 1909. 100. p.

¹⁷ ENGEL, 1996. II. 81. p.

¹⁸ C. TÓTH NORBERT: Nádorváltások a Zsigmond-korban (1386–1437). Az 1439. évi 2. tc. nyomában. In: Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk.: Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András. Bp., 2012. 53–65. p.; 60–62. p.

¹⁹ C. TÓTH NORBERT: Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban. Nyíregyháza, 2008. 31. p.

²⁰ Jakcs(i) (kusalyi) 1. tábla. – ENGEL PÁL: Középkori magyar genealógia. In: Magyar középkori adattár. Bp., 2001. (Arcanum Digitéka, PC-CD-ROM)

temre, ekkor már a székeskáptalan örkanonokságát viselte.²¹ Kinevezésére nem sokkal korábban kerülhetett sor, mivel elődje, Lengyendi János fia István 1389. április 3-án még a stallumban volt.²² János nem tudni mikor, de borostyánkoszorúsi fokozattal tért haza az egyetemről.²³ Az utolsó örkanonoki említését 1397. június 24-ről ismerjük, ekkorra már elnyert egy pozsonyi kanonokságot is.²⁴ 1398 legelején nógrádi főesperesként említik (közben újabb két stallummal gazdagodott: erdélyi és váradi kanonokságot kapott);²⁵ ezt a tisztséget körülbelül egy évig viselhette, mivel 1399. április 28-án már Sóvári Sós László töltötte be azt.²⁶ (Figyelemre méltó, hogy János és László mindkét javadalomban egymást váltotta.) János ismételt javadalomváltására azért kerülhetett sor, mivel az esztergom-szentistváni prépostság első, az alapításkor kinevezett vezetője, Márton prépost valamikor 1398 végén vagy 1399 elején elhunyt, utoljára 1397. október 9-én²⁷ szerepel a forrásokban. Halála és a préposti méltóság üresedése éppen Esztergomi János korábbi javadalomviselésével határozható meg. Mindenesetre 1399. november 30-án már Esztergomi János volt a prépost. Ettől kezdve az eddig sem szokványos pályája meredeken tovább ívelt: 1404 és 1410 között ő irányította az esztergomi szentszék működését.²⁸ Majd Kani-zsai János birodalmi kancellári kinevezésével az érsek őt tette meg helyettesévé, e tisztségét haláláig viselte. Ettől az időponttól kezdve hivatalából adódóan állandóan a király környezetében kellett tartózkodnia, illetve különféle megbízásokat teljesítenie.²⁹ 1413-ban Istvánnal, a pozsonyi Szent Lőrinc-egyház plébánosával, kanonoktársával közösen sikerült elérnie Zsigmond királynál, hogy – szolgálataiknak hála – az uralkodó mentesítse a pozsonyi káptalant a korábban tőlük évente 100 aranyforint értékben szedett mindenféle adó megfizetése alól.³⁰ János prépost 1417. december 29-én hunyt el, valószínűleg Konstanzban.³¹

²¹ SCHRAUF KÁROLY: Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. Bp., 1892. 12., 157. p.; TÜSKÉS ANNA: Magyarországi diákok a bécsi egyetemen, 1365–1526. Bp., 2008. (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 1.) 58. p., 334. sz.

²² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetes kiadás (DL–DF 5.1) 2009. Online: <http://mnl.gov.hu> (továbbiakban: DL. vagy DF.); DL. 7459.

²³ 1392. IV. 25. (Mon. Vat. I/3. 192. p.) Eszerint a pápa neki adta a gömőri főesperességet, de kétséges, hogy ténylegesen is elfoglalta volna.

²⁴ ZsO. I. 4847. sz. – A kanonokságot haláláig viselte.

²⁵ ZsO. I. 5163. sz.; Mon. Vat. I/4. Bullae Bonifacii IX. P. M. Pars altera. 1396–1404. 45. p.

²⁶ Mon. Vat. I/4. 119. p.

²⁷ ZsO. I. 5004. sz.

²⁸ 1404. X. 7. – ZsO. II. 3430. sz.; 1410. II. 24. – A Balassa család levéltára, 1193–1526. Fekete Nagy Antal kézírata alapján sajtó alá rendezte és szerkesztette: Borsa Iván. Bp., 1990. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 18.) 246. sz.

²⁹ Ebbéli tevékenységére ld.: SZILÁGYI LORÁND: A Német Birodalom és Magyarország personális uniója, 1410–1439. In: A gróf Klebersberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, IV. Károlyi Árpád közreműködésével szerkeszti: Angyal Dávid. Bp., 1934. 159–203. p.; 165–167. p.; illetve: BÓNIS GYÖRGY: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp., 1971. 102. p.; továbbá: ZsO. vonatkozó kötetek.

³⁰ ZsO. IV. 612. sz.

³¹ ZsO. VI. 2684. sz., vö. a pápa 1417. december 16-i levelével. Uo. 1252. sz.

A rejtélyesen csak Gergely úrként említett javadalmas neve a hatodik válaszban is felbukkan: a kanonokok arra a vélhető kérdésre, hogy van-e a prépostságon és kanonokságokon túl más javadalom is a káptalanban, azt felelték, hogy egyedül őrkanonokság létezik, amelyet jelenleg Gergely esztergom-szenttamási kanonok visel („custodia, quam tenet dominus Gregorius canonicus ecclesie Sancti Thome”). A más néven esztergom-hegyfoki (Becket) Szent Tamás-társaskáptalannak szintén hat kanonokja és prépostja volt, az utóbbi hasonlóképpen a többi esztergomi kispréposthoz, egyúttal a székeskáptalan kanonokja is volt.³² Gergely személyét így más úton is meghatározhatnánk, ám szenttamási kanonoksága sajnos nem sok segítséget nyújt. A Zsigmond uralma alatt préposti címet viselőket kisebb-nagyobb hiátusokkal még csak össze lehetett állítani,³³ de a testület javadalmasairól alig maradt okleveles emlék. A vizsgált időszakban egyetlen évből ismerjük a káptalan tagjainak a felét: 1414. október 17-én Ábrahám fia Mihály, Miklós fia Gergely és Márton fia Simon szerepel.³⁴ Talán nem tévedünk nagyot, ha az ekkor szereplő Gergelyt azonosítjuk a vizitációban szereplő Gergely szenttamási kanonokkal és szentistváni őrkanonokkal. A következő lépés az volt, hogy összeállítsuk az esztergom-szentistváni prépostság kanonokjait annak reményében, hogy feltűnik közöttük a szóban forgó Gergely. Ld. erre az alábbi táblázatot:

1397. VIII. 25. ³⁵	1410. V. 30. ³⁶	1419. V. 13. ³⁷	1423. V. 21. ³⁸	1425. IV. 11./V. 30. ³⁹	1429. VIII. 20. ⁴⁰
Kis Balázs		Tamás őrkano- nok	Tamás őrkano- nok	Tamás őrkano- nok	
Liptói Márton (Gál fia)	Novadomu si Vencel ⁴¹	Bajnai Gergely	Bajnai Gergely	Bajnai Gergely	Bálint szentta- mási ka- nonok

³² KOLLÁNYI FERENC: Esztergomi kanonok 1100–1900. Esztergom, 1900. (továbbiakban: KOLLÁNYI, 1900.) xlv. p.

³³ Vö. C. TÓTH NORBERT: Az esztergomi székeskáptalan méltóság- és tisztségviselői (1370–1499). Kézirat, sajtó alatt. (továbbiakban: C. TÓTH, 2014.)

³⁴ ZsO. IV. 2591. sz.

³⁵ PÓR, 1909. 103., 109. p. Vö. KOLLÁNYI, 1900. 82–84. p.

³⁶ DF. 273517.

³⁷ Budapest történetének okleveles emlékei. / Monumenta diplomatica civitatis Budapest. III. (1382–1439). Ad edendum praeparavit / Összeáll.: Kumorovitz L. Bernát. Bp., 1987. (továbbiakban: BTOE.) III. 742. sz.

³⁸ ZsO. X. 639. sz.

³⁹ BTOE. III. 869. sz.; ZsO. XII. 574. sz. – Vö. KOLLÁNYI, 1900. 91–92. p.

⁴⁰ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Cura et studio: Fejér, Georgii. Tom. I–XI. Budae, 1829–1844. X/7. 180. p.

⁴¹ Elképzelhető, hogy azonos Vencel esztergom-szenttamási préposttal, aki az 1430-as években állt a társaskáptalan élén. – 1435: DF. 212980., 1439: Diplomata pontificum saec. XV. XV. századi pápák oklevelei. Kiad.: Lukcsics Pál. I–II. Bp., 1931–1938. (Monumenta Hungariae Italica. Olaszországi Magyar Oklevéltár) II. 615. sz.

Túri Fülöp		Miklós	Miklós	Galgóci Miklós	
Királyhegyi Pál		Mihály	Mihály	Fintai Miklós	
András iskolamester		Kelemen	Fekete Bálint	Turóci Bálint	
János (Lóránt fia)		Márton	Pálosi András	Pálosi András	

Az előbbi adatokból látható, hogy Gergely javadalomviselése tárgyában nem sokat haladtunk előre, noha az, hogy két társaskáptalanban is javadalommal rendelkezett, valamit jelezhet. Több kanonok (például Kis Balázs⁴²) példája arra utal, hogy néhány szentistváni kanonoknak több stalluma volt, illetve a székesegyházban folytatta pályáját. Gergely esetében két kanonossága miatt szintén elképzelhető, hogy később továbblépett és javadalmaikat székeskáptalanira cserélte. Az általunk vizsgált időszakban a székeskáptalan tagjai között három Gergely keresztnévű személyt találni: egy Gergely 1411. május 23-án,⁴³ Szanai Gergely érseki káplán 1411. november 5-én,⁴⁴ Csepregi Gergely zólyomi főesperes pedig 1421. május 7-e és 1425. április 11-e között⁴⁵ szerepel. Megérzéseink vannak arra nézve, hogy melyik lehet közülük Gergely őrkanonok, de biztos azonosításuk – egyelőre – nem lehetséges. Említése így nem segít a forrás keletkezési idejének meghatározásában.

A forrásszövegben szereplő személynevek alapján tehát annyit állíthatunk biztosan, hogy a vizitációra 1403 és 1416 között került sor. További adatokat is fel kell tehát használnunk a szűkítéshez, noha azokkal már meglehetősen bizonytalan terepre érünk.

Lényeges kérdés, hogy mikor hozták létre az őrkanonoki stallumot a szentistváni prépostságban. Az 1391. december 26-i alapítólevél alapján a prépostságban már kezdetben is lehetett őrkanonoki stallum, jöllehet arra csak egyetlen mondat erejéig tértek ki: „A sosoldi⁴⁶ (tized)negyed, amelyet most Márton prépost tart néhai Demeter érsek adományából a kezén, (Kanizsai János érsek) átengedi és neki adja a szentistváni egyház őrkanonokjának avagy sekrestyéjének, hogy annak jövedelmeiből a miséken szükséges világitáshoz a (gyertyákat és olajat) beszerezze.”⁴⁷ Az 1397. augusztusi vizitációban sem sok szó esik az őrkanonokról, ellenben a kilencedik kérdésre – harangoznak-e a kánoni órákra? – adott válasz szerint a templomban található haranggal szokta a prépost a megfelelő időben a többieket összehívni.⁴⁸ E két adat alapján felvetődik annak a lehetősége, hogy a

⁴² Ld. C. TÓTH, 2014.

⁴³ DF. 236411.

⁴⁴ ZsO. III. 1150. sz.

⁴⁵ ZsO. VIII. 494. sz.; Uo. XII. 404. sz.

⁴⁶ Vö. GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–III. Bp., 1987. (a továbbiakban: GYÖRFFY, 1987.) I. 474. p.

⁴⁷ PÓR, 1909. 100–101. p.

⁴⁸ PÓR, 1909. 20., 106. p.

prépostság első évtizedében az egyháznak nem volt őrkanonokja. Az alapítólevélben ugyanis arról nincsen szó, hogy a jövedelmet elvette volna az érsek a préposttól, ugyanakkor az egyházlátogatási jegyzőkönyvben található már idézett válaszból, illetve abból, hogy a káptalannak nem volt semmiről semmilyen inventáriuma,⁴⁹ az következik, hogy a teendőket – több-kevesebb sikerrel – a prépost látta el. Kérdés ezek után, hogy mikor történt változás, mikor töltötték be először a stallumot? Magától adódik a lehetőség, hogy erre a prépostváltás, azaz Esztergomi János kinevezése után került sor. Ha már most az általunk a függelékben közölt vizitációt nézzük, abban több helyen is említést nyer az őrkanonok személye, illetve az őrkanonoki intézmény, sőt a harmadik válasz teljes egészében az ő feladatait ismerteti.

A második válasz szerint az egyháznak prépostja és hat kanonokja van, akik közül az egyik az őrkanonok („*ipsa ecclesia habet in se unum prepositum et sex canonicos et unum ex canonicis custodem*”). A felelet tulajdonképpen megerősíti a fentebb már leírtakat: az egyháznak korábban is volt őrkanonokja, éppen csak nem a kanonokok egyike, hanem – hallgatólagosan – a prépost látta el a feladatokat. (Az 1397-es vizitációban felsorolták az összes kanonokot, s egyikük neve mellett sem szerepelt a méltóság, illetve az ugyanerre adott válaszban sem tettek említést az őrkanonoki stallumról.⁵⁰)

A harmadik kérdésre a káptalani tagok azt válaszolták, hogy az egyházukban senki sem vesz részt a lelkek gondozásában – majd éles váltással folytatták –, de az őrkanonok gondoskodik, őrzi a könyveket, kelyheket és más, az istentisztelethez szükséges dolgokat, továbbá nála vannak a sekrestye kulcsai, neki kell a szükséges időpontokban egyházukat nyitnia és zárnia („*non habent aliquam in se curam animarum, sed custos pro tempore constitutus tenere, custodire et conservare libros, calices, utensilia, paramenta et ornamenta ecclesie et habere tenere claves sacristie et ecclesie ac aperire et claudere debitis horis*”). Továbbá ő köteles gondoskodni az oltárokról és a misézéshez szükséges gyertyákról és lámpákról („*tenetur amministrare sufficienter cereos et candelas ad altaria ad elevationem et ad cultum divinum pertinentes et opportunos*”). Továbbá köteles a megfelelő órákban harangozni, hogy a misére és a vecsernyére összegyűljenek („*tenetur pulsare congruis horis deputatis ad missam et ad vesperas*”). A következő három pontban a misékkal kapcsolatos feladatait mondták el: minden vasárnap köteles a vizet megszentelni, illetve gondoskodni a szenteltvíztartóról („*tenetur singulis diebus dominicis aquam benedicere et amministrare simul cum aspersorio*”), a vizet, a bort és az ostyát elő kell készítenie a misére („*aquam et vinum et oblatas sew hostias ad missas preparare et amministrare*”), és végül az oltárokról – a holtakéra, illetve a többire – különböző időben (nagyböjtkör és máskor) használt terítőket és más, a misézéshez szükséges holmikat köteles ragyogó tisztán tartani („*velum ante manes altare et alia, que in quadragesima et aliis temporibus facienda consueverunt et occurrunt, peragere et providere et indumenta corporalia sew paramenta ad divinum cultum pertinentia*”).

⁴⁹ PÓR, 1909. 22. p.

⁵⁰ Vö. PÓR, 1909. 19. p. (6. kérdés.)

munde et nitide tenere”).⁵¹ Mint látható, meglehetősen részletesen mondták el a káptalan tagjai az őrkanonok feladatait. Már-már az az érzése támad az olvasónak, hogy nem is választ, hanem magát a szabályzatot olvasa.

Vizsgálatunkat folytatva a már idézett hatodik válasz következik, amely szerint a prépostságon és a kanonokságon túl csak őrkanonoki javadalom van, amelyet most Gergely szenttamási kanonok tart a kezén; a stallum adományozása pedig a prépost jogkörébe tartozik („ultra preposituram et canonicatos est solum custodia, quam tenet dominus Gregorius canonicus ecclesie Sancti Thome, sed pertinet ad collationem domini prepositi predicti”).

Végül még egy, a tizenharmadik kérdésre adott válaszukban fordul elő az őrkanonok: e szerint neki kell harangozással a többi kanonokot a misére és vecsernyére összehívnia („ad vespas et ad missam debito[!] pulsatur per custodem et ipse ad hoc tenetur”). 1397-ben ezt a feladatot még a prépost látta el. Mindezek fényében viszont érdemesnek látszik ezen a vonalon továbbindulni. Esztergomi János pályájából érdemes felidézni, hogy 1404-től esztergomi vikárius, 1411-től birodalmi alkancellár volt. A két tisztség viselése között, amellet természetesen, hogy a kettő jelentősége nem összemérhető, egy éles különbség még biztosan volt. Mindkettő sok elfoglaltsággal járt ugyan, de amíg János vikáriusként általában Esztergomban tartózkodott (az ismert vikáriusi oklevelei mind Esztergomban keltek), addig birodalmi alkancellárként állandóan királya mellett kellett tartózkodnia. Mindez esetünkben azt jelenti, hogy 1411 elejétől gyakorlatilag nem járt székhelyén, holott az alapítólevél és a vizitációkban leírtak szerint a szentistváni prépostnak mindig a székhelyén kellett tartózkodnia.⁵² Ha vikáriusi kinevezések, illetve annak ideje alatt nem is volt szükség helyettesítésére, de a birodalmi alkancellárság elnyerése után mindenképpen létre kellett hozni, be kellett tölteni az őrkanonoki stallumot. Eddig még nem említettem, de az őrkanonok(ság)ról az első válaszban is szó esett, mégpedig javadalmazása kapcsán. Az első, hogy az őrkanonokságot az érsek hozta létre, és feladata az egyház kivilágítása volt. Ennek költségeire megkapta a Bars megyében fekvő sosoldi tizednegyedét („dominus archiepiscopus creavit ibidem officium custodie, cui pro luminaribus in ipsa ecclesia amministrandum, concessit et dedit quartas de Swsul decimationis Borsiensis predicte”). Ez a rendelkezés már 1391-ből is ismert,⁵³ ámbár az 1397. évi vizitációban csak a birtoklás tényét rögzítették („ex donatione et concessione ipsius domini archiepiscopi [...] item simili modo habet minores quartas de decimatione in Ruzul[!]”),⁵⁴ talán nem véletlenül. A másik, az ez után következő pont, amely szerint János mostani prépost az egyházban lévő őrkanonoki tisztség felemelésére, illetve az őrkanonok hivatalviselésének megkönnyítésére az őrkanonoknak adta a

⁵¹ Az idézett részleteket ld. a Függelékben!

⁵² Vö. az 1391-es alapítólevéllel. PÓR, 1909. 97. p. – Az 1397. évi vizitáció szerint is az érsek vagy vikáriusa engedélyével lehet távol, de akkor is legfeljebb egy hónapot. Uo. 108. p.

⁵³ PÓR, 1909. 16. p.

⁵⁴ PÓR, 1909. 21., 107. p.

Szent Anna utcában lévő sarokházukat, valamint a Nyírkapató⁵⁵ hegyen egy szőlőt („pro relevatione officii custodie et onere per custodem ipsius ecclesie Sancti Stephani subportando dominus Iohannes prepositus modernus concessit eidem custodi domum acialem in contrata Sancte Anne et vineam in monte Nyr Kaphathw vocatam et adiacentem”). Az Esztergom külvárosában, a Szent Anna városrészben⁵⁶ fekvő házról tudjuk, hogy annak idején Márton préposté volt, és valamikor 1397 előtt adományozta a társaskáptalannak azzal a meghagyással, hogy az egyházban állítandó örkanonok élvezze annak jövedelmét („habet unum domum cum curia prope Sanctam Annam, que fuit propria ipsius domini Martini prepositi moderni et ipsam donavit ecclesie Sancti Stephani cum ista intentione, quod in dicta ecclesie[!] debet vocati unus custos, qui fructus, redditus et proventus dictarum domus et curie”).⁵⁷ A jelek szerint Márton prépost intézkedése életében (1399 előtt) mindez már nem valósult meg, kérdés persze, nem eleve az volt-e a szándéka, hogy majd utódja hajtja végre azt. Mindenesetre Esztergomi János prépost valóban átadta a házat vagy jövedelmét az örkanonoknak.

Mindent összevetve adataink alapján azt mondhatjuk, hogy az örkanonoki stallumot legkésőbb 1411 elején be kellett tölteni. Ezt még két adattal tudom kiegészíteni. Eddig arról nem esett szó, hogy ismerünk-e más időpontban is az esztergomi érsekség területén egyházlátogatásra utaló adatot az 1397. évi és a mostani tanulmányban elemzett szövegen kívül. Nos, a válaszom erre az, hogy igen, mégpedig 1408 végéről és 1409 első feléből.

László esztergomi kanonok, érseki kancellár Kanizsai János érsek rendeletére az esztergomi érsekség joghatósága alá tartozó váradi, csanádi és erdélyi egyházmegyék területén fekvő világi és szerzetesi egyházakat és monostorokat látogatta meg 1408 késő őszen. Körútja nyomát egyetlen oklevél őrizte meg, amelyet László mint „visitor, corrector et reformator” december 8-án bocsátott ki a brassói és szebeni dékánok részére arról, hogy egyházaikban mindent rendben talált.⁵⁸ A másik adatunk Zsigmond király 1409. március 14-i okleveléből származik. Ebben meghagyta Stibor egri vajdának, az egri egyházmegye kormányzójának, hogy tartson vizsgálatot az egri prépost és káptalan panaszára bizonyos birtokok hovartartozása ügyében. Az egriek panaszát (Babócsai István fia)⁵⁹ Gergely királyi kápolnaispán és Tamás⁶⁰ kánonjogi doktor, sasvári főesperes, az esztergomi egyházmegye egyházlátogatói („visitatores provincie Strigoniensis”) tolmácsolták a királynak.⁶¹ (Azaz, mivel az oklevél Budán kelt, Gergely és Tamás

⁵⁵ Minden bizonnyal azonos a korábbi nevén Nyírkő, ma Strázsa hegygel. GYÖRFFY, 1987. II. 207. és 270. sz. térkép.

⁵⁶ GYÖRFFY, 1987. II. 273. p. (A korábbi Örmény nevű külváros, amely aztán átvette az ágostonosok Szent Anna-kolostorának nevét.)

⁵⁷ PÓR, 1909. 21., 107. p.

⁵⁸ Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. III. Bd. 1391 bis 1415. Von Franz Zimmermann, Carl Werner und Georg Müller. Hermannstadt, 1902. 467. p. – ZsO. II. 6464. sz.; DF. 286640.

⁵⁹ C. TÓTH NORBERT: Hiteleshely és a királyi különös jelenlét. In: *Századok*, 2001. 409–428. p.; 419. p. 86. jegyz.

⁶⁰ E Tamás nagy valószínűséggel azonos Pöstyéni György fia Tamással.

⁶¹ ZsO. II. 6650. sz.

már hazatérőben voltak az egyházmegye kelet-felvidéki területén fekvő egyházainak vizitációjából, az egriek pedig útközben ismertethették velük bajaikat.) A két oklevél adataiból egyértelmű, hogy Kanizsai János esztergomi érsek 1408 második felében határozta el egyházmegyéjének ellenőrzését. Mindezek nyomán viszont felmerül az a kézenfekvő kérdés, hogy mikor kellett vizitációt tartani a vizsgált korszakban.

A keresztény egyház megerősödésével megjelent annak az igénye, hogy a létrejövő közösségek életét irányító papság működési körülményeit ellenőrizzék.⁶² Ezért keleten már a 4. századi zsinatok leszögezték, míg a nyugaton élő keresztények vonatkozásában IV. (Szent) Bonifác pápa 743-ban rendelte el, hogy a püspökök évente látogassák végig egyházmegyéiket. E feladatukat aztán a 11. századtól kezdve a főesperesek vették át. Mivel az István király vezette királyság éppen ekkor döntött a kereszténység felvétele mellett, így nálunk már eleve ez a rendszer honosodott meg. A szabályozásban ezek után évszázadokig nem történt változás, mígnem a tridentin zsinaton (1545–1563) egyrészt ismét elrendelték az évenkénti vizitációt, másrészt megváltoztatták az eddig követett gyakorlatot: ezentúl a főesperes saját hatáskörében nem, csak az egyházmegye püspök felhatalmazásával végezhetette azt. Mindezt egyébként a 16. századi (1548, 1559) magyar országgyűlések is folyamatosan szorgalmazták.⁶³ A kérdéssel természetesen a középkori magyar zsinatokon is foglalkoztak. Az 1515. évi veszprémi határozatokban, amelyek az 1450. évi esztergomi zsinati könyv alapján készültek,⁶⁴ egy helyen foglalkoztak az egyházlátogatásokkal (értve ez alatt most csak a szó vizsgálatot jelentő értelmét). A „De clericis concubinariis et visitatione” című részben részletesen szabályozták, hogy kinek és hogyan kell a feladatot elvégezni. A zsinat elrendelte, hogy „amelyik prépost, főesperes vagy más egyházi személy, akinek törvény vagy szokás által elnyert joga az egyházlátogatás, a neki alávetett egyházakat köteles vizitálni” („quilibet praepositus, archidiaconus aut alia persona ecclesiastica, quibus de iure aut consuetudine approbata competit ius visitandi, sibi subiectas ecclesias visitare teneatur”). Mindezek után következik az egyházlátogatás gyakorlatának leírása, majd az, hogy miről kell a vizsgálatot lefolytatni: „az egyházak, a plébánosok és a hívek helyzetét meg kell vizsgálni, a nővel együtt vagy más bűnben élő papokról és az egyházak más hiányosságairól jegyzéket kell felvenniük a vizitátoroknak és azt nem a zsinati tanúknak, hanem zsinat idején a püspöknek, azon kívül a vikáriusnak kell benyújtani” („in qua visitatione inter alia de statu ecclesiarum, plebanorum et parochianorum se diligenter informent, concubinarios et alios facinorosos

⁶² Vö. BALOGH ELEMÉR: Középkori bajor egyházi bíraskodás. Bp., 2000. (Bibliotheca Instituti postgradualis iuris canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III. Studia 2.) (továbbiakban: BALOGH, 2000.) 36. p.

⁶³ Lexicon für Theologie und Kirche. X. Bd: Teufel bis Zypern. Hgg.: Josef Höfer, Rom, und Karl Rahner. München, 1965. 813–814. p. Visitation, kanonische (H. Hack); ill.: VARGA IMRE: A canonica visitatio. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 1989. 337–355. p.; 337., 341–345. p.

⁶⁴ DANKÓ JOSEPHUS: Constitutiones Synodales Almae Ecclesiae Strigoniensis A. D. MCCCCL. Strigonii, 1865. 48–49. p.; A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai. Constitutiones synodales ecclesiae Vesprimiensis anni MDXV. Közléteszi: Solymosi László. Bp., 1997. 18. p.

ac ceteros defectus ecclesiarum fideliter registrando et demum per se et non per testes synodales, quando synodus celebratur, episcopo, quando vero synodus non celebratur, vicario eiusdem fideliter et conscientiose assignare debeant et teneantur”).⁶⁵ Végül a listára felkerültekkel szemben követett eljárás szabályozása zárja a fejezetet.

Az teljesen egyértelmű, hogy ha egyáltalán megvalósult az évenkénti egyházlátogatás, arról a legritkább esetben született írásos dokumentum. Másrészt viszont a jelen tanulmányban is idézett példák alapján kijelenthető, hogy a vizitációt nem feltétlenül a főesperes végezte (lásd például 1397),⁶⁶ viszont minden esetben püspöki (érseki) felhatalmazással tette azt (1397, 1408). Arra a kérdésre ugyanakkor egyetlen munkában sem találtam választ, hogy milyen esetben volt szükséges elrendelni az ellenőrzést. Magam az igen kevés adat ellenére is hajlok arra, hogy a vizitációkra egyrészt a zsinati határozatokban leírtaknál sokkal ritkábban került sor, illetve amennyiben tartottak ilyet, akkor annak valamilyen különleges oka volt. Már most kérdés az, hogy az esztergomi érsekség történetében a szóban forgó időszakban ismerünk-e olyan eseményt, amely legalábbis kiválthatta egyházlátogatás elrendelését.

Az 1403-as polgárháború egyik legfontosabb következménye az ellentábor szervezője, Kanizsai János érsek számára az volt, hogy nemcsak királyi főkancellárságát,⁶⁷ hanem székhelyét és jövedelmeit is elvesztette, sőt a jelek szerint rövid időre még az érseki címétől is megfosztotta az uralkodó.⁶⁸ A királyi sereg a Garai testvérek vezetésével augusztus végén szállta meg Esztergom városát és külvárosait, illetve zárta körül a várat.⁶⁹ A király szeptember 4-én érkezett meg a városba és az ostromzár fenntartására további csapatokat rendelt oda, így Forgács Péter nyitrai ispánnak 300 lóra adott zsoldot a szolgálat hosszát nem kikötve.⁷⁰ Zsigmond pár napi ott-

⁶⁵ Uo. 80–81. p.

⁶⁶ Ld. pl. a bambergi egyház esetében, ahol a helynök kinevezésekor megkapta a felhatalmazást egyházlátogatások végzésére. BALOGH, 2000. 168–169., 307–308. p.

⁶⁷ MÁLYUSZ ELEMÉR: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp., 1984. 55. p.

⁶⁸ 1403. IX. 16. – A Héderváry-család oklevéltára I–II. Szerk.: Radvánszky Béla – Závodszy Levente. Bp., 1909–1922. I. 119. p.

⁶⁹ Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Kiadják: Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Paur Iván – Ráth Károly – Véghely Dezső. I–VIII. Győr–Bp., 1865–1891. VII. 442. p. „Cum ad expugnandum castrum Strigoniense, Johannis archiepiscopi ecclesie eiusdem pocioris videlicet contra nos insurgencium de quo plurima dampna et incendia indicibilesque devastaciones nostris regnicolis patrata fuere, cum eisdem Nicolao palatino et Johanne fratre suo aliisque nostris fidelibus accessissemus. Idem Nicolaus palatinus Johannesque frater suus cum ipsis aliis nostris fidelibus civitatem muratam archiepiscopi antelati castro sub eodem habitam viriliter expugnantes in predam converterunt.” – Magyar fordítása: KRISTÓ GYULA: Középkori históriák oklevelekben (1002–1410). Szeged, 1992. (Szegedi Középkorász Könyvtár 1.) 264. p. – Vö. még Angelus bíboros, pápai követ 1403. IX. 1-jei, Zárában kibocsátott oklevelével, amely még általánosságban beszél az érsekség és a káptalan birtokainak elfoglalásáról. Ld.: DL. 8889. = ZsO. II. 2594. sz.

⁷⁰ „ad obsidionem castrum Strigoniensis”. 1403. IX. 4. DL. 58797. = ZsO. II. 2598. sz. Vö. Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae. Ragusa és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára. Szerk.: Gelcich József. Bev., jegyz. ell.:

tartózkodás után visszatért Budára, hogy biztosítsa a várost és a várat a Dunától keletre gyülekező felkelőkkel szemben. Valamikor azután a hónap vége felé, de még 25-e előtt Pest alatt a királyi sereg megverte a Makrai Benedek vezette csapatokat, a vezért magát pedig elfogták.⁷¹ Gyakorlatilag ezzel megteremtődött a harcok lezárásának lehetősége. A Hatvannál állomásozó erdélyi vajdák,⁷² engedve a király, illetve követei rábeszélésének, szeptember 25-én fegyverszünetet kötöttek,⁷³ majd október 8-án létrejött a fegyverletételi megállapodás is.⁷⁴ (A felkínált lehetőséggel azonban nem mindenki élt, és a harcok még a következő évre is átnyúltak,⁷⁵ de mi most ennek ellenére térjünk vissza a témánk szempontjából fontosabb kérdésre, az esztergomi érsek és érsekség, valamint a székeskáptalan sorsára.) Az előbbiekben az esztergomi várat úgy hagytuk hátra, mint amit körülzártak a királyi csapatok. Zsigmond király szeptember 30-i, Raguzának küldött levele szerint a várat továbbra is ostrom alatt tartották,⁷⁶ de elfoglalni még nem tudták.⁷⁷ Ellenben egy hónappal később, november 4-én már királyi kézen volt a vár. A változás minden bizonnyal annak nyomán következett be, hogy a Kanizsaiak is behódoltak a királynak. Erre valamikor október végén, november elején került sor,⁷⁸ amikor az uralkodó híveivel Székesfehérváron⁷⁹ tárgyalta meg a lázadás eseményeit és határozta el a további tennivalókat. (Ennek írásos formában is megmutatkozó következménye a koronázóvárosban kibocsátott adomány- és birtokelkobzó oklevelek hosszú sora.) János érsek és testvérei, valamint embereik részére szóló kegyelemlevelet 1403. november 4-én adta ki az uralkodó,⁸⁰ de ezért komoly árat kellett fizetniük. Zsigmond király a polgárháború idejére, illetve annak befejezéséig elvette az esztergomi várat és az érsekség felsorolt birtokait az érsektől. Egyúttal biztosította a székeskáptalant, hogy a mondott falvakból

Thallóczy Lajos. Bp., 1887. (továbbiakban: GELCICH-THALLÓCZY, 1887.) 846. p.; ZsO II. 2636. sz.

⁷¹ GELCICH-THALLÓCZY, 1887. 846. p.; ZsO II. 2636. sz. Eberhard Windecke szerint Makrai el is foglalta Pestet, és onnan szorította ki Stibor (nyitrai ispán [ENGEL, 1996. II. 217. p.]) és de Nassis Zubor (budai várnagy [ENGEL, 1996. II. 174. p.]), majd a városon kívül elfogták. – Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról. Szerk.: Skorka Renáta. (História Könyvtár. Elbeszélő források 1.) Bp., 2008. (továbbiakban: Windecke-emlékirat.) 30. p.

⁷² C. TÓTH NORBERT: Zsigmond király tisztségviselőinek itineráriuma I. (Uralkodásának elejétől az 1420-as évekig.) In: *Századok*, 2004. 465–494. p.; 470. p.

⁷³ ZsO. II. 2628. sz.

⁷⁴ ZsO. II. 2641. sz.

⁷⁵ C. TÓTH NORBERT: Luxemburgi Zsigmond uralkodása, 1387–1437. Főszerk.: Romsics Ignác. Bp., 2009. 48–49. p.

⁷⁶ GELCICH-THALLÓCZY, 1887. 846. p.; ZsO. II. 2636. sz.

⁷⁷ Eberhard Windecke krónikájában azt írta, hogy 36 heti (!) ostrom után foglalták el a király csapatai a várat. Windecke-emlékirat. 30. p.

⁷⁸ 1403. X. 29. – ZsO. II. 2677. sz.

⁷⁹ ENGEL PÁL – C. TÓTH NORBERT: *Itineraria regum et reginarum. (1382–1438)*. Bp., 2005. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam. Segédletek a középkori magyar történelem tanulmányozásához 1.) 81. p.

⁸⁰ ZsO. II. 2700. sz. Vö. Szécsényi Kónya bán fia Simon ajtónállómester keltezetlen levelével, amelyben tudósította damásdi (Hont m.) várnagyait, hogy az érsek és a király között létrejött az egyezség. Uo. 2706. sz.

nekik járó tizedet továbbra is beszedhetik, valamint más birtokukat rendelkezése nem fogja érinteni.⁸¹ Ezzel együtt az érseknek is megígérte, hogy a lefoglalt javakon kívül más birtokot nem vesz el tőlük, továbbá a tizedet a királyi jövedelmekből is ki fogja adatni.⁸² Másnap, november 5-én kiadott általános parancsával Zsigmond ugyanerre szólított fel mindenkit az érsekség tornai tizedkésében.⁸³ A jövedelmek elapadása mellett a joghatósága is csökkent az érseknek: 1404. április 18-án a Pozsonyban tartózkodó király Uski János pozsonyi prépostot és budai plébánost, királyi titkos kancellárt, valamint a két egyházban és nekik alávetett helyeken lévő egyháziakat kivette az érsek, a vikáriusai és tisztségviselői joghatósága alól, és közvetlenül a maga fennhatósága alá rendelte.⁸⁴ (Az oklevél kiállítása minden bizonnyal szorosán összefügg az ekkor zajló országgyűlés ideje alatt április 6-án ugyanitt kibocsátott rendelettel, az ún. „királyi tetszvény” [„placetum regium”] joggal, amelyben a király deklarálta, hogy egyházi javadalmat csak az ő hatalmából és hozzájárulásával lehet elnyerni.⁸⁵ A szóban forgó oklevél e határozat egyfajta végrehajtási utasításának is tekinthető.)

Az érsekség várának és birtokainak királyi kézbe vétele természetesen nem jelentette azt, hogy azok a király közvetlen birtokában is maradtak. Zsigmond valószínűleg már ekkor a volt erdélyi vajda kezelésébe adta a várat és a falvakat, noha adatunk erre csak 1405. január 13-ról van. E szerint Stibor mint az érsekség (és az egri püspökség) kormányzója⁸⁶ irányította a birtokügyeket, azaz szedette be az érseket (és a püspököt) illető jövedelmeket a királyi kincstár részére. Forrásaink egyelőre nem teszik lehetővé annak meghatározását, hogy meddig volt mindkét egyházmegye kormányzója, az egri ugyanis 1409. március 14-én⁸⁷ még viselte, viszont az esztergomira⁸⁸ nincsen több adatunk, jóllehet 1406 májusában még királyi kézen volt a vár.⁸⁹ Stibor a későbbi adatok fényében azonban nem csak azokat hajtotta be, hanem a fentebb idézett királyi jövedelmek – kamarahaszna⁹⁰ és a pénzverés („pisetum”)⁹¹ – és a más birtokosok javaiból járó tizedek sem kerültek az érsek kezébe. Legalábbis erre utal Zsigmond király

⁸¹ ZsO. II. 2698. sz.

⁸² ZsO. II. 2699. sz.

⁸³ ZsO. II. 2727. sz.

⁸⁴ DF. 249003. – ZsO. II. 3124. sz.

⁸⁵ Legújabbán ld.: TUSOR PÉTER – NEMES GÁBOR: *Consistorialia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1426–1605)* Bp.–Róma, 2011. (Collectanea Vaticana Hungariae I/7.) xxxv–xxxvi. p. Ill. az országgyűlésre: C. TÓTH NORBERT: A főpapi székek betöltésének gyakorlata Zsigmond király uralkodása alatt. In: *Gazdaság és Társadalom*, 2012. Különszám. 102–118. p.; 108. p.

⁸⁶ ZsO. II. 3608. sz.

⁸⁷ ENGEL, 1996. I. 69. p. – Talán nem nagy merészség azt állítani, hogy erdélyi vajdai kinevezése (1409. X. 23. – Uo. 14. p.) után adta át az egri püspökséget rokonának, Stiborici Stibornak.

⁸⁸ Vö. ENGEL, 1996. I. 64. p.; KOLLÁNYI, 1901. 80. p.

⁸⁹ ZsO. II. 4714. sz.

⁹⁰ C. TÓTH NORBERT: Vas megye 1427. évi „adókerülői” és a kamarahaszna adminisztrációja. In: *Vasi Szemle*, 2010. 670–684. p., 678. p.

⁹¹ C. TÓTH NORBERT: Az esztergomi érseki szék üresedése 1418 és 1423 között. In: *Századok*, 2003. 885–896. p.; 893. p.

1407. december 19-i ígervénye. Ebben az uralkodó vállalta, hogy 1409. január 1-jétől rendben át fogja adni az érseknek, illetve utódainak a királyi jövedelmekből neki járó részt.⁹² A másik erre utaló jel, hogy 1408. szeptember 1-jén egyrészt a Zólyom, Liptó, Turóc és Árva, másrészt a Komárom megye területén élő nemeseknek és birtokosoknak parancsolta meg az uralkodó, hogy engedjék meg az érsek embereinek a bor- és gabonated beszedését.⁹³ A helyzet normalizálódására utaló jelekkel azonban már 1406 júliusában is találkozni, amikor László, az esztergomi Szent László Egyház plébánosa vállalta, hogy megfizeti a minden kántorböjtör esedékes, de 1403 óta nem fizetett cenzust az esztergomi órkanonoknak.⁹⁴ A harmadik közvetett jele a változásnak, hogy 1407 novemberében⁹⁵ már Kanizsai János várnagy állt az esztergomi vár és megye élén.⁹⁶

A fenti adatokból látható, hogy lassan állt helyre a király és az érsek közötti bizalom, és Kanizsai csak fokozatosan nyerte vissza elkobzott javait: először az érsekség székhelyét és birtokait 1407 második felében, az azokból szedett jövedelmeket 1408 folyamán, míg a királyi kincstárból járó jövedelmeit legkésőbb 1409. január 1-jével kapta vissza a királytól. A közel fél évtizedes világi irányításnak, úgy, hogy ráadásul a várat ostromolták is, minden bizonnyal megvoltak a következményei. Erre utalhat az 1397. évi-nek nevezett székeskáptalani egyházlátogatási jegyzőkönyv, amelyben a kanonokok a következőképpen emlékeztek vissza a vonatkozó időszakra: „...egyházuk sokszor szenvedett el erőszakos foglalást és pusztítást, különösen akkor, amikor Stibor erdélyi vajda kezelte az esztergomi várat, mivel akkor egy éjjel feltörték a sekrestyét és rengeteg egyházi dolgot és privilégiumot elraboltak” („tempore, quo magnificus Stiborius wajvoda Transilvaniae castrum Strigoniense tenuit, quia tunc sacristia in nocte fuit confRACTA et multae res ecclesiasticae et privilegia ablata”).⁹⁷ Az előbb felsorolt adatok fényében tehát, ha valamikor szükség volt az esztergomi egyházak, az egyházmegye és az érseki tartomány állapotának rendezésére, vizsgálatára és rendbehozatalára (ne feledjük László címeit: „visitator, corrector et reformator”), akkor arra alkalmasabb időpontot keresve sem találhatnánk, mint az 1408-as esztendő.

Összefoglalóan tehát a következőket mondhatjuk: a történeti helyzet, azaz az érsekség visszakerülése az érsek birtokába, az 1408/1409-ben felbukkanó egyházlátogatók, valamint a jelen tanulmányban elemzett vizitáció mind arra mutatnak, hogy a kérdéses forrás 1408-ban keletkezett. Mindez egybevág azzal a fentebbi állítással, amely szerint az órkanonoki javadalmat legkésőbb 1411 elején betöltötték.

* * *

A lezajlott vizitáció során nem tudjuk, hogy hány kérdésre kellett megfelelniük társaskáptalan tagjainak, de a válaszokból 19-et megőrzött a papírlap.

⁹² ZsO. II. 5849. sz.

⁹³ ZsO. II. 6312–6313. sz.

⁹⁴ ZsO. II. 4848. sz.

⁹⁵ ZsO. II. 5922. sz. (1408. I. 25.), személyére ld.: ENGEL, 1996. I. 126. p.

⁹⁶ Az esztergomi érsek egyúttal a megye örökös ispánja is volt. ENGEL, 1996. I. 126. p.

⁹⁷ KOLLÁNYI, 1901. 80. p.

Az 1397. évi ellenőrzés alkalmával 22 kérdést intézett Pontói Antal esztergomi vikárius Márton préposthoz és a kanonokokhoz. Kérdés, hogy forrásunk az összes akkori kérdésre megadja a választ vagy esetleg további feleletek is lehettek a mára elveszett lapokon. Ennek kiderítése egyetlen úton lehetséges, mégpedig a két vizitáció párhuzamba állításával. Az alábbi táblázat első oszlopában tehát a most elemzett forrás válaszai állnak, a másodikban az 1397-es vizitáció kérdései Pór Antal kiadása alapján (18–24. oldalak), míg a harmadik oszlop az esetleges megjegyzéseket tartalmazza.

1408. évi vizitáció válaszai	az 1397. évi vizitáció megfelelő kérdése(i)	megjegyzések
1. válasz: az egyház alapításának körülményei; társaskáptalanná szervezése; korábbi és jelenlegi birtokai, jövedelmei	1. kérdés: az egyház állapota, alapítása és minősége: vajon világi vagy szerzetes, társas vagy egyszerű egyház-e? 13. kérdés: milyen és mennyi birtoka és jövedelme van, ki javadalmazta?	Az 1408/9-es vizitáció a birtokok ismertetésekor az 1391. évi alapítólevél sorrendjét követi, de hiányzik belőle Bát és Palota birtok neve.
2. válasz: az egyház világi és társas prépostság, feje a prépost, hat kanonokja van, akik közül az egyik órkanonok	2. kérdés: ha társasegyház, ki a feje és hány kanonoka van? 19. kérdés: hányan vannak számszerint az egyházban javadalmások vagy kispapok, abban széket tartók stb.?	Az 1397-es vizitációban nem szerepel az órkanonoki méltóság.
3. válasz: a lelkek gondozását nem végzik; Az órkanonok feladatai	4. kérdés: egybe van-e kötve az egyház lelkipásztorkodással?	
4. válasz: a préposti méltóság adományozása és kinevezés joga az érseké	5. kérdés: ki rendelkezik az egyházzal?	Az 1391-es alapítólevélben részletesen szabályozták a kérdést. ⁹⁸
5. válasz: a kanonokok kiválasztása a prépost joga, de megerősítésüket az érsek vagy vikárius végzi	6. kérdés: vannak-e az egyházban egyéb javadalmak is és ki adományozza őket?	Az 1391-es alapítólevélben részletesen szabályozták a kérdést. ⁹⁹ Az 1397-es vizitációban nem szerepel az órkanonoki méltóság.
6. válasz: a prépostságon és a kanonokságon kívül egyedül órkanonokság van, adományozása a prépost joga		

⁹⁸ PÓR, 1909. 11. p.

⁹⁹ PÓR, 1909. 11–12. p.

7. válasz: a prépostság össze van kötve egy székesegyházi kanonoksággal		Nem szerepel az 1397. évi vizitációban, de az 1391. évi alapítólevélben igen. ¹⁰⁰
8. válasz: a prépostság az alapító rendelkezése folytán nem rendelkezik más javadalommal; a kanonokok egy éven belül megfosztás terhe alatt kötelesek pappá szenteltetni magukat	7. kérdés: tartozik-e az egyházhhoz más templom vagy egyházi javadalom? 11. kérdés: jár-e a prépostsággal, kanoniával más egyéb egyházi javadalom, illetve milyen köteleességeik vannak? 14. kérdés: vannak-e az egyháznak bizonyos rendeletei és határozatai, amelyeket a javadalmasok kötelesek megtartani?	Az 1391-es alapítólevélben részletesen szabályozták a kérdést. ¹⁰¹
9. válasz: a prépost és kanonokok kötelesek részt venni a székesegyházi misén és vecsernyén	15. kérdés: kötelesek-e a szentistváni javadalmasok egyházukon kívüli szolgálatot ellátni?	Az 1391-es alapítólevélben részletesen szabályozták a kérdést. ¹⁰²
10. válasz: nincsen semmiféle jogtalan javadalom-bitórlás egymás ellenében	20. kérdés: nem foglaltak el, nem sajátítottak ki az egyház jogai közül némelyeket?	
11. válasz: a prépost magának szedi be a jövedelmeket, a kanonokok pedig egyenlően szétosztják egymás között, a hiányzó vagy hanyag kanonok részét is szétosztják	részben a 21. kérdés: vajon a házak, amelyekben a prépost és a kanonokok laknak, az egyházéi vagy pedig sajátjuk?	A kérdés nincsen szabályozva sem az alapítólevélben, sem az 1397. évi vizitációban.
12. válasz: az egyházukban csak mise és vecsernye idején kell énekelniük, máskor nem szokásuk; a mise éneklésének a rendje	8. kérdés: vajon az egyházban elvégzik-e és kik az éjjeli és nappali zsolozsmázást?	Az 1391-es alapítólevélben részletesen szabályozták a kérdést. ¹⁰³

¹⁰⁰ PÓR, 1909. 11. p.¹⁰¹ PÓR, 1909. 13. p.¹⁰² PÓR, 1909. 13. p.¹⁰³ PÓR, 1909. 13. p.

13. válasz: a vecsernyére és a misére az őrkanonok harangozására kötelesek megjelenni	9. kérdés: vajon az egyházban harangoznak-e a kánoni órákra?	
14. válasz: az egyházukban minden nap tartanak egy énekesmisét; mindenki egy héten keresztül misézik, a prépost kezdi, majd a kanonokok fokozatuk és befogadásuk ideje szerint követik; a hét egyes miséinek rendje	10. kérdés: hány misét végeznek naponta és kik végzik azokat? 8. kérdés: vajon az egyházban elvégzik-e és kik az éjjeli és nappali zsolozsmázást?	Az 1391-es alapítólevélben részletesen szabályozták a kérdést. ¹⁰⁴
15. válasz: a szükséges világító eszközök rendelkezésükre állnak	12. kérdés: van-e a templomnak elég világító anyaga?	
16. válasz: a szükséges könyvek az antifonálé mellett, illetve a kelyhek és más egyéb felszerelések rendelkezésre állnak	16. kérdés: hány kelyhe, feszülete, stb., az istentisztelethez szükséges szere van a templomnak és van-e más ingó vagy ingatlan vagyona az egyháznak?	
17. válasz: az egyházuknak van leltára az ingóságokról és azt be is mutatták		
18. válasz: az egyházuk tagjai, amennyire az emberi természet engedi, mentesek a különféle bűnöktől	17. kérdés: vannak-e az egyházban olyanok, akik nem megfelelően viselkednek?	
19. válasz: egyházuk minden tagja igazolta állásának jogcímét	18. kérdés: milyen címen bírják az egyház tagjai javadalmaikat?	

Az 1408-as vizitációban az 1397. évi egyházlátogatásnak csupán a 3. (felszentelt-e az egyház) és a 22. (felszenteltek-e az oltárok és az istentisztelethez használt kellékek) kérdésére nem található válasz. Ez tulajdonképpen érthető is, hiszen az alapítás óta több mint egy évtized eltelt. Ráadásul az 1397. évi példányból a vizitátor könnyen tájékozódhatott ezekről a kérdésekről. Összegezve tehát elmondható, hogy a vizsgált, valószínűleg 1408-ban keletkezett vizitáció szövegéből csak annak kerete, azaz a vizsgálat időpontja, végzője és a társaskáptalan javadalmasainak neve hiányzik.

¹⁰⁴ PÓR, 1909. 13. p.

Mindezeket a feltételezett tisztázat, a ránk már nem maradt közjegyzői oklevél tartalmazta.

FÜGGELÉK

Az esztergomi Szent István első vértanúról elnevezett prépostság 1408 körül keletkezett egyházlátogatási jegyzőkönyvének a társaskáptalannál maradt fogalmazványa:

Papírlap két oldalán. A 2. oldalon a szöveg alatt balról újkori kézzel: „Visitatio ecclesiae et capituli Sancti Stephani de monte Strigoniensi non multo post anno Domini 1400. aut circa illum vetustis.” (Vö. 7. sz. jegyz.)

(pag. 1.)

Ad primum capitulum responderunt dominus prepositus et canonici, quod prout ipsi scire possunt, in principio erat in ipsa ecclesia fundatus magistratus et rector ipsius magistratus vocabatur magister ecclesie Sancti Stephani, qui habuit certas decimas et proventus, sed tandem reverendissimus in Christo pater et dominus, dominus Iohannes modernus archiepiscopus Strigoniensis videns exilitatem ipsius ecclesie ferventi zelo devotionis ductus eandem in primitus instructura sew e[...] fabrica reparavit eandemque ecclesiam in preposituram et collegium canonicorum in laudem et gloriam altissimi ac sue genetricis virginis Marie ac Sancti Adalberti sub titulo et vocabulo Sanctorum utriusque Stephani prothomartiris, videlicet regis et confessoris, in qua ecclesia gloriosus locus natalis ipsius Sancti Stephani regis regni Hungarie apostoli et patroni consistit insignita et habetur, de consilio et consensu minorum de capitulo Strigoniensi de novo erigendo, veluti novam plantationem pie et laudabiliter fundavit, instituens in eadem prepositum tamquam caput et prelatum ac sex canonicos collegium faciendos, tamquam membra et subditos ipsamque ecclesiam statuit per preposituram perpetuo gubernari ammittens et incorporans eidem prepositure^[a] canonicatum et prebendam predictae ecclesie Strigoniensis, quidquid prepositus et canonici cottidie tenentur unam missam et vespervas cum interpositione orationis sew collecte in suffragium pro serenissimo principe et domino, domino Sigismundo Dei gratia rege Hungarie etc., et etiam prefato reverendissimo domino archiepiscopo quoquo adiunxerint et etiam post obitum eorundem perpetuis temporibus in eadem ecclesia sub nota psallere et decantare.

Porro idem dominus Iohannes archiepiscopus eandem ecclesiam ad preposituram et collegium decimis et aliis bonis modo infrascripto salubriter dotavit, acquisivit, nempe idem dominus archiepiscopus fidelibus obsequiis et meritis suis exigentibus pro ecclesia sua Strigoniensi in augmentum mense archiepiscopalis ex munificentia et largiflua donatione prefati domini Sigismundi regis villas Maroth, Bayoth, Vyfalw et Sythew vocatas et alias tres possessiones, ideo harum intuitu partim de bonis ad mensam archiepiscopalem pertinentibus, partim vero de propriis bonis, dictam preposituram et collegium erigendo dotavit.

Nam ultra et preter decimas vinorum et bladorum de Bayoth, quas pro ecclesia percipiebat magister sew rector predictae ecclesie Sancti Stephani

simul cum eisdem etiam decimas vinorum de villis Sewlews, Vynar, utraque Thothbaka et Allexfalua cum ipsorum pertinentibus.

Item decimas vinorum et bladorum de Apacyawasarhel et suis pertinentiis.

Item quartas prestimoniales decem et novem ecclesiarum in et sub decimatione predictorum dominorum de capitulo Strigoniensi maioris cultelli comitatus Borsiensis existentes.

Item molendinum in Kemend.

Item duas vineas in Nyrmal et Cherlewulde territoriis existentes ipsi(!) prepositure ecclesie Sancti Stephani et proprio usui prepositi pro tempore existentis in perpetuum donavit, contulit, assempsit(!) et incorporavit.

Preterea idem dominus archiepiscopus dicte ecclesie pro portione et usu canonicorum dedit, contulit et donavit duas domos in castro Budensi, unam videlicet ex opposito sanctuarii capelle Sancti Georgii martiris et aliam in vicinitate domorum domini Nicolai de Gara palatini et Georgii Jakcz ex altera parte adiacentes.

Item XXX florenos auri puri a magistro Francisco Bernardi et suis successoribus ratione quarundam domorum per ipsum dominum nostrum archiepiscopum sub infewdatarum.

Item molendinum, quod decurrebat sub turri Werpez, pro quo singulis annis de curia archiepiscopali debent dari ipsis canonicis quatuor garletas tritici.

Item dixerunt canonici, quod prout ipsi audivissent a senioribus, deberent habere sex tunellas vini singulis annis de curia archiepiscopali, quod predecessores ipsorum sepius habuissent et etiam ipsi habere deberent.

Item duas garletas annone de molendino in Kemend.

Item XXIII florenos de predictis proventibus prepositure per prepositum annuatim ipsis administrandos.

Item censum parochialis ecclesie de Rosnobanya, videlicet XXX^{ta} florenos auri similiter eisdem canonicis inter se communiter percipiendos et dividendos assempsit et incorporavit.

Insuper idem dominus archiepiscopus creavit ibidem officium custodie, cui pro luminaribus in ipsa ecclesia amministrandum concessit et dedit quartas de Swsul decimationis Borsiensis predicte.

Postremo vero pro relevatione officii custodie et onere per custodem ipsius ecclesie Sancti Stephani subportando dominus Iohannes prepositus modernus concessit eidem custodi domum acialem in contrata Sancte Anne et vineam in monte Nyr Kapatw vocatam et adiacentem.

Insuper iidem canonici habent unam parvam vineam in monte Czerwelgh appellato existentem, quam nunc tenet dominus Gregorius.

Item ad secundum capitulum responderunt, quod ipsa ecclesia habet in se unum prepositum et sex canonicos et unum ex canonicis custodem et predicta ecclesia est collegiata et prepositura est caput et dignitas principalis [in] eadem et est secularis et canonici se membra et similiter seculares.

(pag. 2.)

Ad tertium capitulum responderunt, quod non habent aliquam in se curam animarum, sed custos pro tempore constitutus tenere, custodire et

conservare libros, calices, utensilia, paramenta et ornamenta ecclesie et habere tenere claves sacristie et ecclesie ac aperire et claudere debitis horis. Item tenetur amministrare sufficienter cereos et candelas ad altaria ad elevationem et ad cultum divinum pertinentes et opportunos.

Item tenetur pulsare congruis horis deputatis ad missam et ad vespervas.

Item tenetur singulis diebus dominicis aquam benedicere et amministrare simul cum aspersorio.

Item aquam et vinum et oblatas seu hostias ad missas preparare et amministrare.

Item velum ante manes altare et alia, que in quadragesima et aliis temporibus facienda consueverunt et occurrunt, peragere et providere et indumenta corporalia seu paramenta ad divinum cultum pertinentia munde et nitide tenere.

Ad quartum capitulum responderunt, quod ipsa ecclesia quoad preposituram pertinet ad provisionem et dispositionem domini archiepiscopi pro tempore constituti.

Ad quintum capitulum responderunt, quod electio et presentatio canonicorum pertinet ad prepositum, conservatio vero ad dominum archiepiscopum vel eius vicarium.

Ad sextum capitulum, quod ultra preposituram et canonicatos est solum custodia, quam tenet dominus Gregorius canonicus ecclesie Sancti Thome, sed pertinet ad collationem domini prepositi predicti.

Ad septimum capitulum, quod ad preposituram annexus est canonicatus Strigoniensis, ut supratactum est et nichil plus esse annexum.

Ad octavum capitulum responderunt, quod ex ordinatione fundatoris prepositura non habet ordinem annexum, canonici vero tenentur infra unum annum sub pena privationis ad ordinem seu gradum sacerdotii promoveri.

Ad nonum capitulum responderunt, quod prepositus et canonici tenentur interesse misse et vespervas conventualibus in ecclesia Strigoniensi.

Ad decimum capitulum responderunt, quod non sit aliqua usurpatio in alterutrum.

Ad undecimum capitulum responderunt, quod prout superius dictum est, prepositus de(!) per se habet et percipit proventus sue prepositure, canonici vero equaliter inter se dividunt, solvunt tantum mulctam de proventibus, quam propter absentiam et negligentiam divinatorum incurrunt similiter inter se percipiendam.

Ad duodecimum capitulum responderunt, quod in ipsa ecclesia non consueverunt alias horis canonicè decantari, sed solum misse et vespere decantare debent[ur?], decantationi missarum [...] fuit abmissa propter penuriam et deteriorationem proventuum ipsius ecclesie et capitulum, de quo in fraudis limpidius tangeretur.

Ad tredecimum capitulum responderunt, quod ad vespervas et ad missam debito(!) pulsatur per custodem et ipse ad hoc tenetur.

Ad quartumdecimum capitulum responderunt, quod in ipsa ecclesia quolibet die celebratur una missa sub nota et cum cantu, ita, quod prepositus incipit et peragere totam ebdomadam et similiter quilibet sex canonicorum per unam ebdomadam celebrat per ordinem secundum

gradum et tempus sue receptionis in canonicatum et quilibet ebdomadarius incipit die dominico et debet continuare per totam septimam diebus aprobatis missas infrascriptas. Item secunda feria debet dicere sew cantare missam pro defunctis, feria tertia pro domino nostro rege, feria quinta de Sancto Stephano prothomartire, sabbato de Beate Virgine, aliis autem diebus secundum cursum temporis divinum officium peragitur.

Ad quintumdecimum capitulum responderunt, quod debita luminaria tenetur in eadem.

Ad sedecimum capitulum responderunt, quod habent sufficientes libros preter anthifonarium et etiam sufficientes calices et alia ornamenta.

Ad decimum septimum capitulum responderunt, quod habent inventarium super rebus mobilibus et illud ostenderunt.

Ad decimum octavum capitulum responderunt, quod in quantum humana fragilitas nosce fuerit, prelati et canonici sunt bone et laudabilis conversationis, nec constat, quem ex ipsis est crimosum aut criminibus sew facinoribus predictis innodatum.

Ad decimum nonum capitulum responderunt, quod quilibet doceat per se de titulo suo.

Ista sunt pro parte prepositure Sancti Stephani prothomartiris in Strigonio habite.^[b]

[a] A *prepositura* szót a szöveg lejegyzője általában hímneműként használja. (Figyelemre méltó, hogy az ún. 1397. évi esztergomi székesegyházi canonica visitatio is így használja.¹⁰⁵)

[b] Másik, de középkori kézzel.

¹⁰⁵ Vö. KOLLÁNYI, 1901. 88. p.

